

DOI: 10.36719/2663-4619/59/18-21

Məlik Şıxbala oğlu Məlikov
melikmelikov1960@mail.ru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

TİPİK DAVRANIŞ POZULMALARI VƏ ONLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ

Xülasə

Məqalədə tipik davranış pozulmaları olan hiperaktiv davranış (əsasən uşağın neyrodinamik xüsusiyyətlərinə görə), eyni zamanda nümayişkaranə, etirazçı, aqressiv, infantil, konformal və simptomatik davranışlar (bunların meydana gəlməsində müəyyənədi amillərdir öyrənmə və inkişaf şərtləri, böyüklərlə münasibət tərz, ailə tərbiyəsi xüsusiyyətləri) təhlil olunur. Müəllif davranış pozulmaları səbəblərini araşdırır. **Açar sözlər:** *davranış, deviant, şəxsiyyət çatışmazlıqları, hiperaktiv davranış, demonstrativ davranış, etirazedic davranış, aqressiv davranış, infantil davranış, konformal davranış, kemptomatik davranış*

On the topic: Typical behavioral disorders and causes and occurrences

Summary

The article analyzes typical behavioral disorders - this is hyperactive behavior (due mainly to the neurodynamic characteristics of the child), as well as demonstrative, protest, aggressive, infantile, conformal and symptomatic behavior (in the occurrence of which the determining factors are the conditions of learning and development, the style of relationships with adults, characteristics family education). The author examines the causes of behavior deviations.

Key words: *behavior, deviance, personality defects, hyperactive behavior. Demonstrative behavior Protestant behavior Aggressive behavior Infantile behavior Conformal behavior Symptomatic behavior*

Dövrümüzdəki cinayətlər kritik vəziyyəti daha da qatılaşıdır, bu da sözsüz ki, cəmiyyətdə narahatlığa səbəb olur. Pedaqogika və psixologiya sahəsindəki araşdırmalar göstərir ki, deviant davranışa sahib olan uşaqlar çox vaxt cinayətkarlıq üçün bir mənbəyə çevrilirlər. Mənfi tendensiyaların köklərini, onları gücləndirən amilləri müəyyənədi etmək, təzahür etmələrinin səbəblərini aradan qaldırmaq bütövlükdə cəmiyyətin inkişafının həlli ilə bağlı olan dövlət əhəmiyyətli vəzifədənədir. Bu baxımdan, bu gün dövlət qarşısında duran ən vacib vəzifə gənc nəslin təhsili və tərbiyəsi sahəsində sosial proqramın hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Davranışında yayınmalar olan, zəif oxuyan bir çox uşaq vardır, onlar diqqəti öz üzərinə çəkir və gərgin fərdi iş tələb edirlər. Bəzi hallarda şəxsiyyət çatışmazlıqları kəskinləşir, sabitləşir və ya daha da inkişaf edir, onların tərbiyəsi çətinləşir, çünki kənardan əlavə mənfi təsirlərə məruz qalırlar.

Beləliklə, fərdi şəxsiyyət çatışmazlıqları pedaqoji baxımsızlığa çevrilir və bu da ən təhlükəli forması cinayətkarlıq olan deviant davranışa çevrilir. Deviant davranışa sahib olan uşaqlar anlayışı bir çox fərqli səbəb və amillərə görə çox mürəkkəb bir məfumdur. Buna görə də deviant davranış problemini aradan qaldırmaq üçün xüsusi vasitələr, texnologiya, tədbirlər bütövlükdə təlim və tərbiyə sisteminə üzvi şəkildə daxil olduqda, bu problemin həllinə məcburi inteqrasiya olunmuş yanaşma ilə xüsusi iş tələb olunur.

Deviant davranış problemi bütövlükdə cəmiyyətin problemidir və onun həlli ictimaiyyətin və dövlətin uğurlu əxlaqi inkişafına kömək edir. Son illərdə Azərbaycanda həyatı məqsədlər, nəyin bahasına olursa olsun maddi rifahə çatmaq, hər hansı bir yolla qazanc əldə etmək üçün "baş sındıran" yeniyetmələrin sayı artmaqdadır. Onlar üçün əmək və təhsil ictimai dəyərini və əhəmiyyətini itirmiş səviyyədədir, "Daha çox fayda, imtiyaz və daha az əmək və təhsil" belə şəxsiyyətlər üçün prioritet olmağa başladı. Yeniyetmələrin belə mövqeyi getdikcə daha açıq formalara çevrilir və davranış sapmalarına səbəb olur. Davranış yayınmalarında vəziyyəti ölkədəki iqtisadi vəziyyət ağırlaşdırır. Bir çox şəxslər şəxsi maddi rifahə, onu təmin etmək üçün hərəkətə keçməyə, "istədiyi kimi yaşamağa", nəyin bahasına olursa-olsun və hər hansı bir şəkildə özünü təsdiqləməyə yönəlmə ilə xarakterizə olunur. Bu hallarda, öz mənfəətləri və ehtiyaclarını cinayət yolu ilə təmin etmək istəyi ilə idarə olunurlar, cinayət törətmə prosesinə cəlb edirlər.

Müasir şəraitdə şəxsiyyətin rolu və formalaşma amillərinin təhlili artdıqda, sapma davranış probleminin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu mövzuya maraq həm nəzəri, həm də praktik ehtiyaclardan irəli gəlir. "Gələcəyin şoku" bir elmi fantastika deyil, bizim dövrümüzdə böyüklər, uşaqlar və bütün cəmiyyət yaxşı tanıyır. Deviant davranışa sahib olan yeniyetmələr vaxtlarını necə təşkil edəcəklərini bilmirlər, üstəlik mənada formalaşma və hədəf təyin etmə inkişaf etməmiş, zamana qarşı dəyərli bir münasibət yaratmamışlar. Zamana dəyər münasibətinin formalaşması, uşaqlar və yeniyetmələr tərəfindən öz həyatlarının şüurlu qurulmasına münasibət inkişaf

etdirmə şərtlərinin elmi təhlili də pedaqoji prosesi zənginləşdirə bilər. Fikrimizcə, deviant davranışın qarşısının alınması, yeniyetmələrin həyat müddətinin özünütəşkilin konstruktiv formalaşmasına əsaslanmalıdır.

Hiperaktiv davranış. Bəlkə də uşaqların hiperaktiv davranışı, heç kimdə olmadığı kimi, valideynlərin, müəllimlərin və tərbiyəçilərin şikayət və etirazlarına səbəb olur.

Bu cür uşaqlar hərəkətə tələbatın artması ilə xarakterizə olunurlar. Bu ehtiyaclar davranış qaydaları, məktəbdaxili davranış normaları ilə bloklandığında (yəni mühərrik fəaliyyətini idarə etmə, ixtiyari tənzimləmə tələb olunduğu hallarda) uşağın əzələ gərginliyi artır, diqqət zəifləyir, işgüzarlıq azalır və yorğunluq başlayır. Nəticədə meydana gələn emosional boşalma, bədənin həddindən artıq stressə qarşı qoruyucu fizioloji reaksiyasıdır və intizam pozulmaları kimi qiymətləndirilən nəzarət olunmayan hərəkəti narahatlıqlarla, antitormozlanma ilə ifadə olunur.

Hiperaktiv uşağın əsas əlamətləri fiziki fəallıq, impulsivlik, diqqət yayınması, qeyri-diqqətlilikdir. Uşaq əlləri və ayaqları ilə narahat hərəkətlər edir; kreslodə oturmaq, bükülmək, əyilmək; kənar qıcıqlandırıcılar tərəfindən asanlıqla yayındırılır; oyunlar, dərslər zamanı və digər hallarda növbəsini gözləməkdə çətinlik çəkir; suallara tez-tez tərəddüd etmədən, sonuna qulaq asmadan cavab verir; tapşırıqları yerinə yetirərkən və ya oyun zamanı diqqəti saxlamaqda çətinlik çəkir; tez-tez bitməmiş bir hərəkətdən digərinə keçir; sakit oynaya bilmir, tez-tez digər uşaqların oyunlarına və fəaliyyətlərinə müdaxilə edir.

Demonstrativ davranış. Demonstrativ davranışla, qəbul edilmiş davranış qaydaları və normalarının qəsdən və qəsdən pozulması var. Daxilən və xaricdə bu davranış böyüklərə ünvanlanır. Demonstrativ davranış variantlarından biri də aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik uşaq şıltaqlığıdır: uşaq yalnız böyüklərin hüsurunda və yalnız ona diqqət yetirdikdə ağzını büzür; böyüklər bir uşağa davranışını bəyənmədiklərini göstərdikdə, bu hərəkət nəinki azalmır, hətta güclənir, heç bir xüsusi səbəb olmadan ağlamaq, özlərini təsdiqləmək, böyükləri "ələ keçirmək" üçün diqqət çəkmək üçün əsassız qəsdən antika. Şıltaqlıqlara motor həyəcanı, yerə yuvarlanmaq, oyuncaqlar və əşyalar səpələnmək müşayiət olunur. Bəzən şıltaqlıqlar həddindən artıq iş nəticəsində, uşağın sinir sisteminin güclü və müxtəlif təəssüratlarla həddindən artıq həyəcanlanması, həmçinin xəstəliyin başlanğıcının bir əlaməti və ya nəticəsi ola bilər.

Uşağı nümayişkar davranışdan istifadə etməyə sövq edən nədir?

Bu, çox vaxt böyüklərin diqqətini cəlb etmək üçün bir yoldur. Uşaqlar valideynlərin onlarla az və ya rəsmi şəkildə ünsiyyət qurduğu hallarda (uşaq ünsiyyət prosesində o qədər ehtiyac duyduğu sevgini, sevgini, istiyi ala bilmir) və yalnız uşağın pis davrandığı və qınanılmalı olduğu vəziyyətlərdə ünsiyyət qurduqları təqdirdə uşaqlar belə bir seçim edirlər, cəzalandır. Yetkinlərlə qəbul edilə bilən heç bir əlaqə forması olmayan uşaq paradoksaldır, lakin onun üçün mövcud olan yeganə formadan - dərhal cəzalandırılan nümayişkarənə bir hiylədən istifadə edir. Belə ki "Ünsiyyət" reallaşdı. Ancaq valideynlərin uşaqlarla çox ünsiyyət qurduğu ailələrdə antika halları da var. Bu vəziyyətdə çətinlik, uşağın "mən pisəm" qaralmasının özü böyüklərin gücündən çıxmağın, normalarına tabe olmamağın və onlara qınama fərsətinin verilməməsinin bir yoludur (məhkumluq - özünütəhkim etmə artıq baş verib). Bu cür nümayişkarənə davranışlar əsasən uşaqların daim qınandığı tərbiyəçi, avtoritar valideynlər, tərbiyəçi, müəllim üslubunda olan ailələrdə (qruplarda, siniflərdə) yaygındır.

Epizodik şıltaqlıqlardan vərdişli bir davranış formasına çevrilmiş yerləşmiş şıltaqlıqları ayırmaq lazımdır. Bu cür şıltaqlıqların əsas səbəbi düzgün olmayan tərbiyədir (böyüklər tərəfindən laqeydlilik və ya həddən artıq şiddət).

Etirazedici davranış. Uşaqların etirazedici davranışın formaları negativizm, inad, inaddır. Neqativizm, uşaq yalnız ona xahiş olunduğu üçün bir şey etmək istəmədiyi zaman istifadə olunan davranışdır; uşağın hərəkətin məzmununa deyil, böyüklərdən gələn təklifin özünə reaksiyasıdır.

Uşaq negativizminin tipik təzahürləri səbəbsiz göz yaşları, kobudluq, həyasızlıq və ya özünəqapanma, özünütəcrid, inciklikdir. "Passiv" negativizm, böyüklərin əmr və tələblərini yerinə yetirməkdən səssiz bir imtina ilə ifadə olunur. Uşaqlar "aktiv" neqativliklə tələb olunanların əksinə hərəkətlər edirlər, nəyin bahasına olursa olsun özləri israr etməyə çalışırlar. Hər iki vəziyyətdə də uşaqlar idarəolunmaz hala gəlir: nə təhdidlər, nə də istəklər müsbət nəticə verir. Son vaxtlara qədər sorğu-sualsız yerinə yetirdiklərini qətiyyətlə rədd edirlər. Bu davranışın səbəbi bir çox halda uşağın böyüklərin tələblərinə qarşı emosional olaraq mənfi münasibətin yaranmasıdır ki, bu da uşağın müstəqillik ehtiyacını ödəməyə mane olur. Beləliklə, negativizm çox vaxt düzgün olmayan tərbiyənin nəticəsidir, uşağın ona qarşı edilən şiddətə etirazının nəticəsidir.

"İnadkarlıq uşaq bir şeyə israr edəndə, onu həqiqətən istədiyi üçün deyil, tələb etdiyi üçün verdiyi reaksiyadır ... inadkarlığın motivi, uşağın ilk qərarına bağlı olmasıdır" (L.S.Vıgotski).

İnadkarlığın səbəbləri müxtəlifdir: bu böyüklərin həll olunmayan bir münaqişəsinin nəticəsi ola bilər; inadkarlıq, uşağın böyüklərdən gələn həddən artıq tövsiyə və məhdudiyyətlərin qəbul edilməsində tutarlı ola

bilmədiyi zaman ümumi həddindən artıq həyəcanla əlaqəli ola bilər; inadkarlığın, uzun müddətli bir emosional qarşıdurmanın, uşağın təkbəşinə həll edə bilmədiyi stresin səbəbi ola bilər. İnadkarlığı negativizmdən və tirpaşlıqdan fərqləndirən şey onun bir şəxsiyyətə yönəlməməsidir, yəni. müəyyən bir aparıcı yaşlı kəsə qarşı deyil, tərbiyə normalarına, uşağa tətbiq olunan həyat tərzinə qarşı yönəldilmişdir.

Aqressiv davranış qəsdən dağıdıcı davranışdır, uşaq cəmiyyətdəki insanların həyat normalarına və qaydalarına etiriz edir, "hücum obyektlərinə" zərər verir (canlı və cansız), insanlara fiziki zərər verir və psixoloji narahatlıq verir (mənfi təcrübələr, psixi gərginlik, depressiya, qorxu). Uşağın aqressiv hərəkətləri aşağıdakı kimi özünü göstərə bilər: əhəmiyyətli bir hədəfə çatmaq vasitəsi kimi; psixoloji rahatlama yolu kimi; bloklanmış, qarşılanmamış ehtiyacın dəyişdirilməsi kimi; özünü reallaşdırma və özünü təsdiqləmə ehtiyacını təmin edən məqsəd kimi.

Aqressiv davranışın səbəbləri müxtəlifdir: dramatik hadisə və ya böyüklərin, digər uşaqların diqqətinə ehtiyacın olması, özünü güclü hiss etmək üçün və ya öz şəxsi incikliklərini hayfını çıxarmaq istəyi ehtiyaclarının lazımı səviyyədə olmaması, uşaqların təlim prosesi və nəticəsində yaşadığı problemlər, şiddətə qarşı duyğusal həssaslığın azalması və düşmənçiliyin, şübhənin, həsədin, paxıllığın, narahatlıq meydana gəlməsi ehtimalının artması - medianın təsiri nəticəsində aqressiv davranışa səbəb olan hisslər (zülm səhnələri olan filmlərə sistemə baxış); avtoritar tərbiyə tərz; ailə münasibətlərində dəyər sisteminin deformasiyası; valideynlər arasında xoşagəlməz münasibətlər, valideynlərin digər insanlara qarşı aqressiv davranışı.

İnfantil davranışdan o vaxt danışılır ki, uşağın davranışında daha erkən yaşda olan xüsusiyyətlər saxlanılsın. Uşaq bəzi hallarda dərs zamanı tədris prosesindən ayrılır, özü üçün gözə çarpmayan səviyyədə oynamağa başlayır (xəritədə avtomobili sürür, kağızdan təyyarələr düzəldir və uçurur). Belə bir uşaq müstəqil olaraq qərar qəbul etmək, hər hansı bir hərəkəti həyata keçirmək bacarığında deyil, özünə inamsızlıq hissi keçirir, öz şəxsinə daha çox diqqət və başqalarının onun üçün daim qayğı göstərməsini tələb edir; özünə tənqid azalır.

Konformal davranış - bu cür davranış tamamilə xarici şərtlərə, digər insanların tələblərindən asılıdır. Bunlar seçim azadlığından, müstəqillikdən, təşəbbüskarlıqdan, yaradıcılıq qabiliyyətlərindən məhrum olan hədsiz intizamlı uşaqlardır (çünki bir yaşının göstərişi, təşviqatı ilə hərəkət edir, çünki böyüklər hər zaman uşağın yerinə hər şeyi edirlər), niqativ şəxsiyyət xüsusiyyətləri qazanırlar. Xüsusilə, özünəqıymət və dəyər yönümlərini, maraqlarını, motivlərini daxil olduqları bir şəxs və ya qrup üçün əhəmiyyətli, başqasının təsiri altında dəyişdirmə meylli olurlar. Konformallığın psixoloji əsasını yüksək özünü təşkil edir ki, bura da qeyri-ixtiyari təqlid daxildir. Konformal davranış əsasən səhv, xüsusən avtoritar və ya hiper hərəkətli tərbiyə tərzindən qaynaqlanır.

Simptomatik davranış. Simptom - xəstəlik, bəzi ağrılı, acılı (mənfi, həyəcan verici) hadisənin əlamətidir. Bir qayda olaraq, uşağın simptomatik davranışı ailəsindəki problemin əlamətidir, məktəbdə, mövcud vəziyyətin uşaq üçün daha dözülməz olduğunu xəbərdar edən bir növ həyəcan signalıdır.

Yaşlılar uşaqların davranışını şərh etməkdə səhv edərsə, uşağın bu vəziyyətinə laqeyd qalırlarsa, münaqişələr daha da dərinləşir. Uşaq şüursuz olaraq xəstəliyi özündə becərməyə başlayır, çünki bu, ona özünə daha çox diqqət tələb etmək imkanı verir. Uşaq belə bir "xəstəliyə rəvac verməklə" bir qayda olaraq elə davranışı seçir ki, yaşlıların həddindən artıq və ən kəskin reaksiyasına səbəb olsun".

Kiçik məktəbli, böyüklər ilə əvvəlki ünsiyyət formalarını qorumaqla yanaşı, işgüzar əməkdaşlığını və təhsil fəaliyyətində davranışlarının necə idarə edilməsini öyrənir. Beləliklə, insanın öz davranışının idarə edə bilməsi, böyük məktəbəqədər və ibtidai məktəb yaşının ən vacib yeni formalaşmış fəaliyyət formasıdır. Uşağın davranışının ixtiyarılığını əsasən hansı amillər müəyyən edir? Bunlar özünəqıymət, özünə nəzarət, istək səviyyəsi, dəyər yönümləri, motivlər, ideallar, şəxsiyyətin meylləri və s.

Davranış yayınmalarının səbəbləri müxtəlifdir, bununla belə onları 4 qrupa bölmək olar:

1. Bəzi hallarda davranış pozulmaları, ilk növbədə, uşağın neyrodinamik həmçinin, fərdi xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir: psixi proseslərin qeyri-sabitliyi ilə, psikomotor tormozlanma və ya əksinə psikomotor əks tormozlanma. Bu və digər neyrodinamik pozulmalar, özünü bu cür davranışa xas olan emosional qeyri-sabitlik, artan aktivlikdən passivliyə və əksinə, tam hərəkətsizlikdən nizamsız fəaliyyətə keçid asanlığı ilə hiper həyəcanlı davranışlarda göstərir.

2. Digər hallarda, davranış pozulmaları, uşağın məktəb həyatındakı müəyyən çətinliklərə və ya uşağın böyüklər və yaşlıları ilə qeyri-qənaətbəxş münasibət tərzinə adekvat (qoruyucu) reaksiya verməsinin nəticəsidir. Eyni zamanda, uşağın davranışı qətiyyətsizlik, passivlik və ya neqativlik, inadkarlıq, təcavüzkarlıqla fərqlənir. Elə görsənir ki, belə davranışlı uşaqlar özlərini yaxşı aparmaq istəməirlər, qəsdən intizamı pozurlar. Ancaq bu təəssürat səhvdir. Uşaq həqiqətən yaşadıklarının öhdəsindən gələ bilmir. Mənfi

təcrübələrin və təsirlərin olması istər-istəməz davranış pozulmasına səbəb olur, həmyaşıdları və yaşlılarla münaqişələrin səbəbidir.

3. Tez-tez pis davranış, uşağın intizamı pozmaq istədiyi və ya o buna vadar edildiyi üçün deyil, kifayət qədər müxtəlif fəaliyyət növləri ilə dolu olmaması ilə yaranan bekarçılıqdan və cansıxıcılıq üzündən yaranır.

4. Davranış pozulmaları davranış qaydalarını bilməməsi səbəbindən də mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Быков, С.В. Социально-психологические детерминанты девиантного поведения подростков. Тольятти, 2003, 170 с.
2. Вавилова Л.Н. Коррекция девиантного поведения у воспитанников. М., 2003, 154 с.
3. Георгиевская, Ю.В. Девиации в молодежной среде как социальный процесс. М., 2002, 95 с.
4. Гилинский Я.И. Девиантность, преступность, социальный контроль. 2004, 320 с.
5. Липунова О.В. Психология, диагностика и коррекция отклонения поведения. 2002, 66 с.

Rəyçi: dos. T.Ağayeva

Göndərilib: 29.10.2020

Qəbul edilib: 30.10.2020